

УДК 340

Андрій Кучук,*канд. юрид. наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*

АКСІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВОВИХ ЯВИЩ

Стаття присвячена висвітленню аксіологічного підходу як одного з підходів до пізнання правових явищ. Акцентується увага на тому, що аксіологічний підхід є обов'язковим елементом методології правознавства з огляду на соціокультурність права. Проводиться зв'язок між аксіологічним підходом та правовим поліцентризмом.

Ключові слова: аксіологія, аксіологічний підхід, методологія правознавства, пізнання правових явищ, правовий поліцентризм.

Постановка проблеми. В останнє десятиліття в Україні активізувалося дослідження методології правознавства, що є позитивним явищем з огляду на необхідність відходу від догматичної дослідницької парадигми державно-правових закономірностей. До пізнавального інструментарію правових явищ додано значну кількість новітніх підходів, наприклад синергетичний, кібернетичний тощо. При цьому слід відзначити також той факт, що значна частина дослідників говорить про право як соціокультурне явище, а питання аксіологічного підходу до пізнання правових явищ фактично залишається відкритим, що і зумовлює актуальність дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання аксіології та системи соціального регулювання було предметом розгляду значної кількості мислителів і науковців (хоча ця тематика розглядалась переважно у межах філософського дискурсу). Не можна не згадати такі прізвища, як М. Бердяєв, М. Володимирський-Буданов, І. Льїн, Б. Кістяківський, П. Новгородцев, Л. Петражицький, Г. Радбрух, В. Соловйов, П. Сорокін, Ю. Хабермас, Б. Чичерін, О. Шпенглер, П. Юркевич.

Серед сучасних вітчизняних дослідників, які займалися проблемами аксіології права, взаємозв'язку людини, права і цінностей слід назвати таких правників, як: В. Бігун, М. Патеї-Братасюк, К. Горобець, Д. Гудима, А. Козловський, М. Козюбра, М. Костицький, С. Максимов, Ю. Оборотов, П. Рабінович та ін.

Однак питання аксіологічного підходу до дослідження правових явищ системно не досліджувалось.

Мета статті – висвітлення основних положень аксіологічного підходу як засобу пізнання правових явищ.

Виклад основного матеріалу. На думку В. С. Бігуна, основою аксіологічного підходу є «визнання людини найвищою соціальною цінністю та визнання права цінністю, формою відображення і способом втілення людських цінностей. Застосування цього підходу дозволяє встановити, що закономірністю формування, прояву й розвитку ціннісних властивостей відношення людини й права є розвиток і поступальне здійснення гуманістичної природи права. Одним із проявів такого здійснення є поступ як філософсько-правової та політико-правової думки, так і політико-правової практики у напрямі визнання та утвердження людини «найвищою соціально-правовою цінністю» [1, с. 4].

Аксіологія загалом розглядається як філософська дисципліна, яка досліджує цінності як смислоутворюючу основу буття людини, що спрямовує і мотивує її життя, діяльність, конкретні вчинки [2, с. 2]. Аксіологія дуже тісно пов'язана зі світоглядом та ідеологією. «Як учення про цінності, взяте у контексті світоглядного розуміння людини, аксіологія дозволяє характеризувати ієрархію цінностей, що склалися стосовно конкретного світогляду й антропології, описувати їх зміст стосовно конкретної цивілізації, взятої у певному історичному часі», – наголошує С. А. Калінін [3, с. 270]. Наведені слова вкотре вказують на важливість врахування під час компаративного дослідження правових явищ їхню належність до різних культур із різними ціннісними установками, що актуалізує питання правового поліцентризму.

Зазначимо, питання про цінності, як і питання про право (точніше, право як цінність) піднімається у перехідні періоди розвитку суспільства, транзитивний часовий проміжок. Водночас особливо загострилося це питання у період становлення епохи постмодерну, коли відбувалася (і частково продовжує відбуватися) глобальна криза фактично всіх соціальних систем, «багато концепцій та ідей, що здавалися фундаментальними, стійкими та загально визнаними (суверенітет держави, лібералізм, необмежені права людини і т. д.) фактично досягли якихось меж, коли проблеми вже не можуть аналізуватися і прогнозуватися за допомогою таких концепцій» [3, с. 269].

Слід наголосити, що використання у чинному національному законодавстві таких термінів, як «найвища соціальна цінність» (ст. 3 Конституції України), «об'єкти, що становлять культурну цінність» (ст. 54 Конституції України), «національні інтереси» (ст. 18 Конституції України), «інтереси національної безпеки» (ст. 32, 34, 36, 39 Конституції України), «інтереси суспільства» (ст. 41 Конституції України) тощо, а також конституційне закріплення права на «свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших **інтересів**» (виділення наше – А. К.) (ст. 36 Конституції України) і права «на страйк для захисту своїх економічних і соціальних **інтересів**» (виділення наше – А. К.) (ст. 44 Конституції України), формальне відображення у ч. 2 ст. 15 Цивільного кодексу України припису: «Кожна особа має право на захист свого **інтересу** (виділення наше – А. К.), який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства» [4] посилює актуальність аксіології права та аксіології у праві, спричиняючи при цьому необхідність використання у дослідженні правових явищ аксіологічного підходу.

Необхідно зауважити, що на цьому наголошував видатний німецький філософ права Густав Радбрух, зазначаючи, що право є результатом роботи людського розуму і, відповідно, як і будь-яке творіння людини, його можна зрозуміти лише виходячи з ідеї людини. «Спробуємо дати визначення столу, абстрагуючись від його цільового призначення. Отже, стіл – це дошка на чотирьох ніжках. Але таке визначення негайно викликає заперечення. Адже існують же столи на трьох або одній ніжці. І навіть відкидні столики, які взагалі без ніжок. Останній приклад показує, що істотно важливим для визначення суті столу є лише стільниця. Але вона також є не

чим іншим, як і будь-яка інша оброблена дошка і відрізняється від собі подібних виробів лише метою свого застосування. І в результаті стіл можна було б визначити як пристосування, зроблене для того, щоб сидячий за ним щось на нього ставив. Розглядати все зроблене людиною з точки зору «цілепокладання», обумовленого сліпими природними силами (Zweckblind), тобто без оцінного судження, неможливо. Точно так само неможливе інстинктивне, позбавлене оцінки судження про право або про будь-яке правове явище» [5, с. 15].

Європейський філософ Карл Мангайм зазначав, що «без оціночних концепцій, без будь-якої, бодай мінімально раціональної мети нам нічого не вдасться досягнути ні в соціальній, ні в психологічній сфері» [6, с. 38].

Тематика цінностей і права детермінує використання понять «менталітет», «культура», «цивілізація» тощо. У зв'язку із цим не можна не згадати слова академіка Вільної Української Академії Наук Станіслава Севериновича Дністрянського про три основні чинники поняття «народ» (нації), до яких він відносив «натуру», «культуру» й «територію» [7, с. 30]. Щодо останнього складника, то ми не акцентуємо на ньому увагу через його відносну зрозумілість та зважаючи на предмет нашого дослідження. Два перших складника поняття народу мають безпосереднє відношення до аксіологічного підходу та вказують на його прямий взаємозв'язок із принципом правового поліцентризму, адже ні в кого не викликає заперечення той факт, що кожне національне право має особливості, є відмінним від права інших, навіть сусідніх, народів, що вказує на детермінізм права відповідним соціумом, на те, що право виступає елементом культури конкретної соціальної групи. «Культура є тим новим чинником, якого ще не було потрібно ні у родині, ні у роді, ні у племені, ні навіть у державі. Були держави і без вищого ступеня культури. Натомість народ мусить мати свою питому культуру, яка йому дає якраз характер народу», – стверджував С. Дністрянський [7, с. 30]. При цьому до елементів цієї «питомої культури» академік відносить: свою народну мову та інші культурні цінності, спільні історичні традиції і «споріднені звичаї та обичаї» – всі ті психолого-культурні моменти, які сполучили значну кількість людей в ідейні зв'язки, незважаючи на державні кордони [7, с. 31].

У цілому право можна сприймати порізному, але можна виокремити два основні підходи (в аспекті нашого предмету дослідження): за першим право не визнається явищем культури відповідного народу, а дру-

гий визнає право цінністю, розглядаючи його як елемент культури.

Перший підхід був властивий Радянському Союзу. Право сприймалось як веління публічної влади, в яких відображена воля саме цієї влади. Право було лише набором прескриптивних текстів, засобом виправдання (не використовуємо термін «легітимація», оскільки він передбачає сприйняття і схвалення народом, а у випадку, що розглядається, ситуація зворотна: право нав'язувалось зверху – народ лише мав сприймати і реалізувати приписи законодавства, і не важливо було, чи підтримується нормативно-правовий акт народом чи ні; саме негативне ставлення до закону сприяло поширенню правового нігілізму (особливо за умови нехтування приписами закону самою публічною владою, яка вважала себе вище за закон і керувалась політичною доцільністю), появи і значному збільшенню «мертвого права») застосування державного примусу. Саме тому за комунізму мала відмерти держава як суб'єкт примусу, а також право як засіб цього примусу, що дозволяє експлуатацію пролетаріату.

Вказане дає змогу зрозуміти: чому за часів Радянського Союзу питання аксіології права фактично не досліджувалось, адже право не було цінністю, права не розглядалися як іманентна складова людини, мова йшла, передусім, про їх негативність і перепону на шляху до становлення суспільної общини і, відповідно, комунізму.

Антагоністичним є інший підхід, за якого, як було зазначено вище, право розглядається як елемент культури, як соціокультурний феномен. Саме такий підхід дозволяє говорити про право як цінність, пов'язувати з ним можливість досягнення правопорядку у соціумі, врахування інтересів особистості, реалізацію можливостей останньої. Право є засобом розв'язання суперечностей, які існують у суспільстві, посилюючись на сформовані у ньому цінності. Отже, особливої уваги потребує питання плюралізму розуміння права.

Жан Клод Вольд зазначає, що система цінностей і норм завжди забезпечується виходячи з різних традицій та сфер, зокрема через право, мораль, економіку, професії тощо, але вони також піддаються критиці і змінюються. Вони містять стандарти, що лежать в основі практичних рішень. Так, наприклад, купівля автомобіля може відбуватися виходячи зі стандартів ціни, продуктивності, естетичних якостей чи впливу на довкілля [8].

У зв'язку із цим заслуговує на увагу теза про те, що «Європейська філософія, будучи теоретичним виразом європейської культури та європейської цивілізації, претендує на статус наукового світогляду. Її основні

успіхи пов'язані з прикладними дисциплінами – логікою та методологією науки. Східнослов'янська філософія показала себе не лише теоретичним, але і духовним осмисленням культури, за своїм основним змістом православної. Європейська філософія сприяла становленню логічного мислення, східнослов'янська філософія – становленню духовного освоєння дійсності» [9, с. 10].

Вказане дає змогу зрозуміти: чому за наявності в українському законодавстві значної кількості норм, які закріплюють європейські цінності, частина цих норм залишається нереалізованою у правових відносинах, а також той факт, що Україна постійно залишається серед перших п'яти держав за кількістю скарг, поданих громадянами до Європейського суду з прав людини. Так, у 2015 році із 64850 звернень до Європейського суду з прав людини 13850 звернень було подано українцями, що становить 21,4 % від загальної кількості звернень (1 місце – Україна, 2 – Росія (14,2 %), 3 – Туреччина (13 %)) [10].

За перше півріччя 2016 року ситуація навіть «покращилась»: проти України подано 17350 скарг, що становить 24,4 % від загальної кількості звернень до Європейського суду з прав людини – 71050 [11]. Це – 1 місце. 2 місце посідає Росія з 9100 заявами (12,8 %), 3 місце – Туреччина з 8250 заявами (11,6 %).

Наведена статистика дозволяє зробити і певні висновки щодо різного розуміння прав людини різними державами: зокрема, у них ці права **займають різну позицію в ієрархії цінностей**. Так, в Україні, як і у багатьох республіках колишнього Радянського Союзу природними правами людини (які безпосередньо і захищаються Конвенцією про захист прав людини та основоположних свобод, її захист не поширюється на соціально-економічні права) публічна влада або нехтувала, або не визнавала (передусім йшлося про колектив і необхідність безумовного підпорядкування особистості колективу), виправдовуючись необхідністю досягнення щасливого життя у комунізмі.

Щодо кількості звернень до Європейського суду з прав людини проти Туреччини, то, на відміну від України з тоталітарною спадщиною Радянського Союзу, у цій державі залишається сильний вплив ісламу. А як відомо, іманентним ісламу є сильний вплив на соціальне, у тому числі й культурне, регулювання, яке поширюється фактично на всі сторони життя людини.

Наведене знову таки актуалізує необхідність використання аксіологічного підходу в дослідженнях правових явищ і вказує на зв'язок аксіології та правового поліцентризму, адже останній саме і вказує на існування

особливостей правових явищ і самого права у конкретних народів, точніше культур (цивілізацій). І цей постулат має слугувати наріжною ідеєю у пізнанні права, проведенні компаративних досліджень.

Важливість використання аксіологічного підходу у дослідженні правових явищ зумовлена і близькістю права та моралі. У зв'язку із цим не можна не згадати рішення Європейського суду з прав людини у справі «Вінтер та інші проти Об'єднаного Королівства», прийняте 9 липня 2013 року. Європейським судом з прав людини було розглянуто три окремі випадки трьох заявників, яких було засуджено за вбивства (перший заявник – вбивство, учинене повторно; другий заявник – вбивство батьків, прийомної сестри і її двох малолітніх дітей; третій – вбивство чотирьох гомосексуалістів) до довічного позбавлення волі з пожиттєвим тарифом (без встановлення мінімального терміну, після якого допускається звернення ув'язненого з клопотанням про дострокове звільнення. Заявники стверджували, що таке покарання є несумісним, зокрема, зі ст. 3 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, яка передбачає, що «Нікого не може бути піддано катуванню або нелюдському чи такому, що принижує гідність, поведженню або покаранню».

В окремі думці суддя Пауер-Форде зауважив: «Я розумію і поділяю багато з думок, висловлених суддею Villiger у його думці, яка частково не збігається. Однак для мене при голосуванні з більшістю порушило баланс те твердження Суду в цьому рішенні, що стаття 3 включає в себе те, що може бути описано як «право на надію». Він не йде далі цього. Рішення визнає, неявно, що надія є важливим і основним аспектом людської особистості. Ті, хто робить найогидніші і жахливі діяння і хто завдає невимовних страждань іншим, тим не менш зберігають свою фундаментальну людяність і мають у собі здатність до зміни. Тому їхні тюремні терміни можуть бути довгими і заслуженими, вони зберігають за собою право сподіватися, що коли-небудь вони, можливо, спокутують свою провину за образи, які вони заподіяли. Вони не повинні бути позбавлені повністю такої надії. Позбавити їх можливості відчувати надію означало б заперечувати фундаментальні аспекти їхньої людяності, і це було би принизливо» [12].

Не можна не згадати ще один важливий аспект цього рішення, в якому наводиться правова позиція Апеляційного суду Англії, в якій безпосередньо виражена одна з важливих сторін принципу правового

поліцентризму, що пов'язана з аксіологічним підходом. У справі R v. Oakes and others Апеляційний суд зазначив: «Кожна цивілізована країна визнає принцип, закріплений у статті 3. <...> Однак одночасно із цим всі цивілізовані держави визнають також принцип, що справедливе покарання є необхідним для осіб, засуджених за кримінальні злочини. Ці питання, що стосуються справедливого і пропорційного покарання, є предметом раціонального діалогу і цивілізованої розбіжності. Оцінка того, що слід вважати справедливим покаранням, або нелюдським, або таким, що принижує гідність, покаранням може обґрунтовано приводити до різних відповідей у різних державах, більш того – до різних відповідей у різний час в одній і тій самій державі. Усе це, принаймні частково, є наслідком історії кожної держави» [12].

Наведена правова позиція підтверджує той факт, що Європейський суд з прав людини, будучи фактично наддержавним судовим органом, приймаючи рішення, що мають прецедентний характер для держав, які є учасниками Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод (водночас ми не заперечуємо наявність складної правової природи цих рішень, які є складовою частиною самої Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, однак це питання потребує окремого дослідження), кожна справу розглядає і вирішує, враховуючи національні особливості внутрішнього законодавства держави, яка «обвинувачується» у порушенні Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, особливості національного правопорядку.

Висновки

Таким чином, відхід від догматизму у дослідженні правових явищ, висвітлення права як соціокультурного явища визначає необхідність використання аксіологічного підходу у його взаємодії з принципом правового поліцентризму. Використання цього підходу є особливо важливим під час проведення компаративних досліджень права.

Список використаних джерел:

1. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 «Філософія права» / В. С. Бігун ; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2004. – 19 с.
2. Абушенко В. Л. Аксіологія / В. Л. Абушенко // Новейший философский словарь / гл. науч. ред. и сост. А. А. Грицанов. – Минск : Издательство В.М. Скаун, 1999. – 896 с.
3. Калинин С. А. Методологическое измерение аксиологии права / С. А. Калинин // Наукові пра-

ці Національного університету «Одеська юридична академія». – Одеса : Юрид. л-ра, 2011. – Т. X. – С. 269–279.

4. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

5. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух ; пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М.: Международные отношения, 2004. – 240 с.

6. Мангайм К. Идеология та утопія / К. Мангайм ; пер. з нім. В. Швед. – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. – 370 с.

7. Дністрянський С. Загальна наука права і політики / С. Дністрянський. – Прага: Наклад Українського університету в Празі. Друк державної друкарні в Празі, 1923. – Т. 1. – 400 с.

8. Wolf, Jean Claude. Intrinsische Werte. Vorlesung Hedonismus Frühling 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://commonweb.unifr.ch/artsdean/pub/gestens/f/as/files/4610/9769_105414.pdf.

9. Історія східнослов'янської філософії: державно-правовий контекст (XVII-XX століття) : навчальний посібник / за заг. ред. В.В. Кузьменка. – Дніпропетровськ: Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, 2013. – 303 с.

10. Pending Applications Allocated to a Judicial Formation (31.12.2015) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Європейського суду з прав людини. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_pending_2015_BIL.pdf.

11. Pending Applications Allocated to a Judicial Formation (30.06.2016) [Електронний ресурс] // Офіційний веб-портал Європейського суду з прав людини. – Режим доступу : http://www.echr.coe.int/Documents/Stats_annual_2016_ENG.pdf.

12. Case of Vinter and Others v. the United Kingdom, 66069/09 Council of Europe: European Court of Human Rights, 9 July 2013, available at: <http://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-122664>.

Статья посвящена исследованию аксиологического подхода как одного из подходов к познанию правовых явлений. Акцентируется внимание на том, что аксиологический подход является обязательным элементом методологии правоведения, исходя из социокультурности права. Проводится связь между аксиологическим подходом и правовым полицентризмом.

Ключевые слова: аксиология, аксиологический подход, методология правоведения, познания правовых явлений, правовой полицентризм.

The article is dedicated to axiological approach coverage as one of the approaches of legal phenomena cognition. Attention is paid to the fact that axiological approach is an obligatory element of the methodology of jurisprudence coming of the social and cultural nature of law. A link between the axiological approach and law polycentrism is drawn.

Key words: axiology, axiological approach, methodology of jurisprudence, cognition of legal phenomena, law polycentrism.

